

Kuvaus idiomien ja vertausten leksikaalisesta variaatiosta

Tarja Riitta Heinonen: *Idiomien leksikaalinen kuvaus kielenkäytön ja vaihtelun näkökulmasta*. Helsinki: Helsingin yliopisto 2013. 228 s.
ISBN 978-952-10-8554-3.

Tarja Riitta Heinosen tutkimuksen aiheena ovat verbilausekeidiomit ja vertaukset sekä niissä esiintyvä paradigmaattinen leksikaalinen variaatio eli sanastituutio. Suomen kielen idiomeja ja vertauksia on tutkittu toistaiseksi verrattain harvakseltaan, ja varsinkaan niissä esiintyvä leksikaalinen variaatio ei ole saanut systemaattista kuvausta. Lähimmäksi Heinosen työtä tulee Marja Nenosen tutkimus *Idiomit ja leksikko* (2002), mutta siinäkin ei ole erityisenä fokuksena juuri variaatio. Lisäksi on julkaistu joitakin yksittäisiä artikkeleja ja katsauksia idiomeista ja niiden kaltaisista kielenaineksista (mm. Muikku-Werner 2009), mutta missään ei ole keskitytty yhtä perinpohjaisesti nimenomaan leksikaaliseen variaatioon kuin Heinosen tutkimuksessa.

Idiomien saama jokseenkin vähäinen tutkimuksellinen huomio on ehkä yllättävää siinä mielessä, että tavalliset kielenkäyttäjät ovat niistä hyvinkin kiinnostuneita. Kiinnostuksesta kertovat muun muassa monet internetistä löytyvät idiomija sanontalistat, keskustelupalstojen pohdinnat idiomien merkityksistä, aina silloin tällöin kirjatalojen kustantamat idiomisanakirjat ja itse idiomien käyttö. Omalla tavallaan mielenkiinnosta ja siitä, että idio-

mit ovat rikas osa kieltämme, kertoo se, että niitä varioidaan taajaan ja niiden käytöllä leikitellään. Kun jonkun henkisiä valmiuksia tai toiminnallista kykyä halutaan kyseenalaistaa, voidaan se sanallistaa esimerkiksi nykyisin hyvin produktiivisella *ei ole kaikki x:t y:ssä* -idiomikonstruktiolla: *Vilellä ei ole kaikki muumit laaksossa ~ inkkarit kanootissa ~ kynät penaalissa ~ nakit kastikkeessa ~ soittajat bändissä*. Esimerkit ovat toissa vuonna ilmestyneestä Kristiina Kortelaisen (2011) pro gradu -tutkielmasta. Kortelaisen mukaan muodostusmallina on toiminut muotti *jollakin ei ole kaikki kottona*. Idiomit siis varioivat leksikaalisesti, elävät ja elävöittävät kieltämme.

Idiomit ovat yleensä hyvin kieli- ja kulttuurisidonnaisia, vaikka jotkin saatavat levitä kielirajojen ylikin. Idiomeja voi olla hankala kääntää, ja sanasanainen kääntäminen onnistuu niiden kohdalla harvoin. Kun suomessa ollaan ahtaassa paikassa *kuin sillit suolassa*, englannissa ollaan *packed like sardines* – kuvallisuus on kuitenkin tässä hyvin samanlainen. Kun taas saksassa *viedään pöllöjä Ateenaan* (*Eulen nach Athen tragen*), suomessa *kannetaan vettä kaivoon* (eli tehdään turhaa työtä).

Kieli- ja kulttuurisidonnaisuus aiheuttaa myös sen, että vieraan kielen idiomeja on vaikea ymmärtää ja myös oppia. Toisaalta idiomit ja vertaukset kantavat myös yhteistä, ainakin yhteiseurooppalaista kulttuurimateriaalia mukanaan: *Damokleen miekat*, *Akilleen kantapäät* ja *taistelut tuuli-*

myllyjä vastaan tulevat vastaan kaikkialla eurooppalaisessa kulttuuriperinnössä. Heinosen tutkimuksen perusta onkin idiomien ja vertausten variaatiossa ja käytön yleisyydessä.

Konstruktiokielioppi teoreettisena viitekehysenä

Heinonen asettaa tutkimuksensa konstruktiokieliopin viitekehukseen. Työssä on vahvasti mukana käyttöperustainen kieli-käsitys (*usage-based theory*, ks. esim. Goldberg 2006), jonka mukaan kielenkäyttäjän muistiin kerääntyy kielenkäyttökokemuksia ja sitä myötä mentaaliseen kielioppiin ja leksikkoon kumuloituu jatkuvasti tietoa kielenaineista ja niiden käytöstä. Idiomien ja vertausten osalta tämä voisi tarkoittaa sitä, että ilmausten vastaanotto- ja käyttökokemuksista syntyy eräänlainen abstraktio, muotti tai konstruktio, joka sisältää merkityksen, kontekstisidoksisuuden sekä ainakin implisiittisen tiedon käyttötaajuudesta ja mahdollisuudesta variaatioon. Heinonen nivoo tutkimukseensa kognitiivisen ja konstruktiokieliopin periaatteita käyttöperustaiseen kieliteoriaan; lähestymistavat täydentävät työssä toisiaan – kuuluuhan näihin olennaisena osana esimerkiksi se näkökulma, että kieli on varioivaa ja ajassa muuttuvaa ja muutoksen ytimessä on itse kielenkäyttäjät. Ilmiöitä pyritään tarkastelemaan työssä myös laskennallisin menetelmin lähinnä esittämällä käyttötaajuuksia ja yleisyysarvioita.

Tutkimuksessa teoreettinen viitekehys jää kuitenkin melko lailla taustalle, eikä Heinonen pitäydy uskollisesti teoria-pohjan käsitteissä, vaan hän vaihtaa ne toisinaan lähikäsitteisiin, kuten konstruktio- muotteihin ja rakenteisiin; itse termi konstruktio on käytössä jopa perin harvoin. Melko ongelmallista on, että käsitteenmäärittelyssä ei myöskään aina viitata keskeisiin tutkijoihin ja ensikäden lähteisiin (kuten kollokaation ja korpuk-

sen osalta esim. J. R. Firthiin, John Sinclairiin, Tony McEneryyn tai Michael Stubbsiin), vaan määritelmät on haettu toisen käden lähteistä, mikä on johtanut esimerkiksi kollokaation puutteelliseen määrittelyyn.

Aineiston esittely ja analyysi

Tutkimus on korpusperustainen. Aineistona toimivat Suomen kielen tekstikokoelma, Helsingin Sanomien sähköinen arkisto ja Internet-hakujen tulokset. Tutkimuksen aineisto on laaja, mikä on eittämättä työlle etu. Koska suomalaiset tekstiaineistot ovat tällä hetkellä hyvin rajallisia ja osittain jo vanhentuneitakin nykykielen kuvauksen näkökulmasta, on Tarja Heinonen täydentänyt korpusaineistoja uusilla tekstiaineistoilla ja Internet-materiaalilla. Eri-laisia genrejä ja rekistereitä tarkastelemalla vertausten ja idiomien käytöstä ja niissä esiintyvistä variaatiosta saadaan luotua monipuolinen kuva.

Lisäksi työssä käytetään aineistona aiempia sanakirjoja. Näitä käytetään kahdella tapaa: yhtäältä sana-artikkeleista on haettu esimerkkejä ja toisaalta omien (korpus)aineistohakujen tuloksia verrataan sanakirja-artikkeleiden antamiin tietoihin käytöstä ja variaatiosta. Havainnot ovat peräisin lähinnä neljästä sanakirjalähteestä: *Kielitoimiston* (2006, 2012) ja *Nykysuomen sanakirjoista* (1951–1961), fraasisanakirjasta *Suurella sydämellä ihan sikana* (Muikku-Werner, Jantunen & Kokko 2008) ja vertauskokoelmasta *Suuri vertailusanakirja* (Tammi 2008). Sanakirjojen variaatiokuvausta tarkastellaan monipuolisesti ja laajasti, mutta toisaalta käsittelyssä olisi voinut olla mukana enemmänkin aineistokriittistä otetta: missä määrin *Kielitoimiston sanakirja* on alun alkaen pyrkinyt kuvaamaan idiomien variaatiota ja mitkä ovat olleet kaupallisen sanakirjan tekemisen reunaehdot? Nämä ja monet muut sanakirjojen toimitustyön reunaehdot vaikutta-

vat aina suoraan siihen, millaisen kuvan teokset antavat idiomeista ja niiden (kuten muidenkin ilmausten) variaatiomahdollisuuksista.

Heinosen tutkimus etenee viitekehyyksen ja aineiston esittelyn jälkeen idiomattisten ilmausten kiteytyneisyyden ja kompositionaalisuuden käsittelyyn. Tämän jälkeen tarkastellaan sanakirjatyötä hyvinkin käytännönläheisestä näkökulmasta. Työn varsinainen analyysiosa muodostuu kolmesta tapaustutkimusluvusta, joissa käydään läpi suuri joukko erityyppisiä idiomattisia ilmauksia nimenomaan leksikaalisen vaihtelun näkökulmasta. Työn lopussa tekijä pureutuu vielä hyvin teoreettisävytteisesti synonymiaan, kompositionaalisuuteen ja vaihtelun mahdollisuuteen konstruktioissa sekä produktiivisuuteen.

Jos työtä tarkastellaan nimenomaan väitöstutkimuksen näkökulmasta, olisi työlle ollut eduksi entistä tarkempien tutkimuskysymysten ja mahdollisesti myös aiemman tutkimuksen ja omien havaintojenkin pohjalta nousevien hypoteesien esittäminen. Nykyisellään tutkimus rakentuu tavoitteiden esittämisen pohjalle, ja paikoin tavoitteita tulee vastaan pitkin työtä (esim. luvussa 4 sanakirjojen tekoa käsiteltäessä). On kuitenkin mainittava, että työn tavoitteet tulevat lukijalle selviksi lukuprosessin edetessä.

Havainnollinen kuvaus idiomien ja vertausten variaatiosta

Tutkimuksen ehdotonta antia on itse idiomien ja vertausten kuvaus, luokittelu ja variaation mahdollisuuksien pohtiminen. Yksittäisiä tapauksia tai tapausryhmiä käsitellään seikkaperäisesti ja runsaasti esimerkkejä tarjoten – työ onnistuu olemaan mukaansatempaava. Idiomien ja vertausten variaatio tarjoaa oikeastaan luonnostaankin mahdollisuuden käsittelylle, joka on kiinnostusta herättävää: varioiminen kumpuaa usein innovatiivisesta ja kek-

seliäästä kielenkäytöstä ja kertoo muun muassa kielikäyttäjän halusta ja keinoista höyystää ilmaisuaan. Heinonen tarjoaa työssään siis lukuisan määrän käsiteltäviä tapauksia ja näissä puolestaan runsaasti esimerkkejä ja erilaisia variaatioita. Toisaalta kuitenkin tapausten ja esimerkkien valinta jää tarkemmin perustelematta: lukija kulkee yhdestä mielenkiintoisesta tapauksesta toiseen, mutta tapausten valintaa ohjaava punainen lanka katoaa paikoin. Sinänsä variaatiota hyvin kuvaavien tapausten valintaa olisi voinutkin perustella napakammin.

Tarja Riitta Heinonen hallitsee idiomien ja niiden variaation kuvauksen. Samoin hän on sanakirjatyön kiistaton taitaja. Nämä seikat näkyvät työssä selvästi. Idiomeja käsitellään tieteellisen monipuolisesti ja niiden sanakirjakuvauksen tarvetta, tapaa ja tavoitteita pohditaan perusteellisesti. Koska tarjotut kuvaukset idiomien muuntelusta ja vaihtelusta perustuvat todellisiin aineistoihin, ei tekijän ole tarvinnut turvautua spekulatiivisiin oletuksiin variaation mahdollisuuksista. Sanakirjan tekemisen tuntumasta tulee tutkimuksessa voimakkaasti esiin, ja tutkimus tarjoaa arvokasta, jopa aivan konkreettista, tietoa siitä, mistä sanakirjojen toimittamisessa on kysymys.

Tutkimus tuo siis kootusti esiin tietoa idiomien ja vertausten leksikaalisesta variaatiosta. Tämä kenttä on ollut tähän asti varsin autio, ja Heinosen työtä voidaan tässä mielessä pitää erittäin tarpeellisenä. Se myös kantaa kortensa fennistiikassa kasvavan sanasto-, fraseologia- ja korpus-tutkimuksen kehoon. Eittämättä Tarja Riitta Heinosen havainnot ja teoreettiset pohdinnat vaihtelun rajoista ja mahdollisuuksista toimivat hyvänä taustana myös tuleville tutkimuksille.

Työtä on helppo ja miellyttävä lukea: se on kirjoitettu hyvin, ja kuvausta on havainnollistettu onnistuneesti taulukoin ja kuvioin. Työstä näkyy perinpohjaisuus ja myös tutkijan oma kiinnostus aiheeseen;

kiinnostus ja innostus on myös onnistuttu tuomaan ilmaisuun tieteellisyyden siitä kärsimättä.

JARMO HARRI JANTUNEN
jarmo.jantunen@jyu.fi

Lähteet

- GOLDBERG, ADELE 2006: *Constructions at work. The nature of generalization in language*. Oxford: Oxford University Press.
- Kielitoimiston sanakirja. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 140 ja 170. Helsinki: Kotimaisten kielten (tutkimus-)keskus 2006, 2012.
- KORTELAINEEN, KRISTIINA 2011: *Ei ole kaikki muumit laaksossa. Tutkimus suomen kielen idiomikonstruktion produktiivisuudesta*. Pro gradu -tutkielma. Turun yliopiston kieli- ja käännöstieteiden laitos. <http://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/73976/gradu2011Kortelainen.pdf>.
- MUIKKU-WERNER, PIRKKO 2009: Moninaisuus idiomeissa. – Jyrki Kalliokoski, Tuija Nikko, Saija Pyhäniemi & Susanna Shore (toim.), *AFinLae. Soveltavan kieli-tieteen tutkimuksia* s. 77–90. <http://ojs.tsv.fi/index.php/afinla/issue/view/469>.
- MUIKKU-WERNER, PIRKKO – JANTUNEN, JARMO H. – KOKKO, OSSI 2008: *Suurella sydämellä ihan sikana. Suomen kielen kuvaileva fraasisanakirja*. Helsinki: Gummerus.
- NENONEN, MARJA 2002: *Idiomit ja leksikko. Lausekeidiomien syntaktisia, semanttisia ja morfologisia piirteitä suomen kielessä*. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- Nykysuomen sanakirja*. Helsinki: WSOY 1951–1961.
- TAMMI, JARI 2008: *Suuri vertailusanakirja*. Helsinki: Pikku-idis.

Ajanilmaukset virolaislasten kielessä

Sirli Parm: *Eesti keele ajasõnade omandamine*. Dissertationes linguisticae universitatis Tartuensis 17. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. 190 s.
ISBN 978-9949-32-250-3.

Virossa on tutkittu lapsenkieltä viime vuosina aktiivisesti. Lapsenkielen eri osaluista on äskettäin käsitelty ajan ilmaismista etenkin kieliopin näkökulmasta Reili Arguksen lapsenkielen imperfektiä käsittelevissä artikkeleissa. Sirli Parm on tuoreessa väitöskirjassaan tuonut informaatioarvoltaan olennaisen lisän lapsenkielen ajanilmausten tutkimukseen selvittämällä sitä, miten vironkieliset lapset käyttävät aikaa ilmaisevia sanoja.

Parm käsittelee väitöskirjansa johdantoluvuissa taustaksi toisaalta lapsenkieltä, toisaalta yleisesti kielen keinoja ilmaista aikaa. Tutkimuksen keskeisin pyrkimys on kartoittaa menneisyyden, nykyisyyden ja tulevaisuuden ilmaisemiskeinoja, ja tässä aikasuoran merkitys nousee olennaiseksi. Jäin tämän lisäksi kaipaamaan syklisen ajan käsittelyä. Etenkin päivänkierto on olennainen jo aivan pienenkin lapsen kannalta, mutta Parm käsittelee sitä vain vähän, vaikka liitteissä esitetyn materiaalin perusteella kohtalaisen laajasti aineistoa sen käsittelemiseen olisi käytettävissä: aineistossa on runsaasti esiintymiä sellaisista tavallisista päivänkiertoon liittyvistä ajanilmauksista kuin *hommik* 'aamu,